

Karadorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS

BOSILJKA JANJATOVIĆ

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U procesu ubrzane centralizacije državne uprave i nacionalne unitarizacije Hrvatska je u razdoblju između 1918. i 1928. godine izgubila autonomnost, teritorijalnu cjelovitost i pravo na isticanje nacionalne posebnosti; bila je razbijena kao politička, gospodarska i nacionalna cjelina. To je imalo brojne posljedice koje su se očitovale u neravnopravnom položaju Hrvatske i Hrvata u odnosu na Srbiju i Srbe u političkomu, gospodarskomu i kulturnomu pogledu.

Hrvatska je u razdoblju između 1918. i 1928. godine u ubrzanom procesu centralizacije državne uprave izgubila autonomnost, čak i u obliku ograničene autonomije kakvu je imala u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije (Zemaljske vlade, Sabor, ban). Izgubila je i dotadašnju teritorijalnu cjelovitost, te s njom povezano pravo na isticanje nacionalne posebnosti. Bila je razbijena kao politička, gospodarska i nacionalna cjelina, iako je prvoprosinačkim aktom 1918. godine ušla u Kraljevstvo SHS kao ravnopravni čimbenik. Provedeno je to raznim zakonskim i nezakonskim sredstvima, uredbama i naredbama centralnih vlada u Beogradu i regenta, odnosno od ljeta 1921. godine kralja, Aleksandra Karadorđevića, glavnog arbitra u političkom životu države. Bili su to načini pritisaka, pa čak i svojevrsna nasilja spram Hrvatske i Hrvata; omogućili su i primjenu raznih vrsta represije protiv svakog iskazivanja nezadovoljstva ili oporbe. Ovdje ćemo se zadržati na najznakovitijim primjerima spomenuta procesa centralizacije i njezinih posljedica usmjerenih podčinjavanju Hrvatske i Hrvata: oni ujedno označuju i opću razinu represija protiv Hrvatske i hrvatskog naroda, konstantu u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS.

1.

U osmišljavanju i primjeni centralističko-unitarističkoga koncepta organizacije državne uprave u Kraljevstvu (Kraljevini)¹ SHS veliku je, a ponaj-

¹ Do ljeta 1921. godine, do Vidovdanskog ustava za državu nastalu 1. prosinca 1918. godine uobičajeni je naziv bio Kraljevstvo SHS; nakon toga sve do nove administrativne

češće i presudnu, ulogu imao regent, odnosno kralj A. Karadorđević. Prvih godina te državne zajednice u tome je imao svestranu pomoć ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribičevića, Srbina iz Hrvatske, tada strastvena i zadržta zagovornika i provoditelja centralizma i unitarizma.² Tijekom vremena u tome su kralju uz vojne krugove glavni oslonac bili brojni srbijanski političari, ponajviše članovi vodstva Narodne radikalne stranke na čelu s Nikolom Pašićem, ali i članovi vodstva novoosnovane Demokratske stranke.³

Politika centralizacije državne uprave i nacionalne unitarizacije, tj. majorizacije Srbije i Srba u odnosu na druge narode, a navlastito Hrvate, mogla se provoditi zahvaljujući odnosu snaga: od početka države tijekom navedenog razdoblja bila je osigurana ne samo prevlast unitarističko-centralističkih gledišta nego i politička premoć grupacija koje su ih zastupale, tj. velikosrpske buržoazije i vojnih vrhova s dvorom na čelu. Ti su politički i društveni čimbenici nastojali svim sredstvima »u ime narodnog jedinstva« osigurati i zadržati premoć, političku i gospodarsku, Srbije i Srba nad svim drugim narodima u državi, pa i nad Hrvatima i Slovencima, čije se ime nalazilo u nazivu te državne zajednice.

Kao udarna snaga organa vlasti djelovala je vojska s pretežito srbijanskim vodećim kadrom. Vojska se u Hrvatskoj, a i u nekim drugim dijelovima države, ponašala kao okupatorska sila.⁴ U hrvatskoj se javnosti, međutim, prikazivala kao osloboditeljica, zaboravljajući da je do ujedinjenja u Kraljevstvo SHS došlo sporazumom, a ne osvajanjem.⁵ Srbijanska je vojska došla na područje Hrvatske i Slavonije još prije 1. prosinca 1918. godine na poziv Narodnog vijeća Države SHS sa zadaćom da pomogne u suzbijanju seljačkih nemira. Predsjedništvo Narodnog vijeća Države SHS, u kojem je značajne utjecaje imao S. Pribičević, objavilo je 3. prosinca 1918. godine da će do formiranja prve centralne vlade u Beogradu obavljati administrativne funkcije u sporazumu sa srpskom vladom; na temelju takva opredjeljenja imalo je važnu ulogu u jačanju utjecaja srbijanske vojske u Hrvatskoj. Ono je, naime, pet dana nakon u krvi ugušena prosvjeda nekoliko jedinica hrvatske vojske na Jelačićevu trgu u

podjele na banovine prema imenima rijeka u jesen 1929. godine država se zove Kraljevina SHS.

² On je nekoliko godina kasnije napustio politiku i koncepciju centralizma i unitarizma, prešao u opoziciju i zajedno s Radićem osnovao Seljačko-demokratsku koaliciju, u koju su ušle njegova Samostalna demokratska stranka (nastala 1924. godine) i Radićeva Hrvatska seljačka stranka. Usp. Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb, 1972.; Ljubo Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936)*, Zagreb, 1973.; S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, (Pariz, 1933.), Zagreb, 1990.

³ Usp. Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1938. i 1989., knj. II.; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. i 1992.; Branislav Gligorićević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 1970.; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1993., knj. I. i II.

⁴ Tako u Makedoniji, na Kosovu te u Vojvodini. Usp., npr., Rajko Jovanović, *Fašističke žrtve*, Historija bijelog terora u Jugoslaviji, Toronto, 1935.

⁵ O ponašanju vojske je pisao dr. Milan Rojc (Zagreb, 1855.–1946.), povjerenik za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu tijekom 1920. godine, u svojoj knjižici »Za bolju budućnost naše Kraljevine«; slična je gledišta objavio i u članku »Prilike u Hrvatskoj«, *Nova Evropa*, Zagreb, knj. 2/1921., 46–71.

Zagreb protiv monarhije, a za republiku, tj. 10. prosinca 1918. godine, objavilo da je u Zagreb stigla vojna misija Srbije. Ta je misija zajedno s vojnim odsjekom Narodnog vijeća i »delegacijom srpske vojne komande kod Narodnog vijeća« počela odmah reorganizirati hrvatsku vojsku. Rasformirane su dotadašnje hrvatske pukovnije i uspostavljene su nove koje su odmah uključene u jedinstvenu vojnu silu Kraljevstva SHS.⁶ Ubrzo su vojni srbijanski zakoni i odredbe protegnuti na područje Hrvatske: najprije su po naredbi vrhovnoga vojnoga komandanta, regenta Aleksandra, donesenoj 28. travnja 1919. godine, vojni sudovi postali nadležni i za građanske osobe optužene po vojno-kaznenom zakoniku Kraljevine Srbije kao i za optuženike za neka djela (npr. ubojstva, krađu državne imovine, razbojništva, hajdukovanje itd.) iz srbijanskoga kaznenog zakonika. Bilo je znakovito da se po toj naredbi područje Hrvatske smatralo zaposjednutim, dakle, osvojenim teritorijem. Zatim, »ukazom« regenta od 19. kolovoza 1919. godine srbijanski su vojni zakoni protegnuti na sva područja Kraljevstva SHS, ali u Hrvatskoj nisu odmah i obznanjeni, pa je i to izazvalo zbrku i nezadovoljstvo. Uz to, odredbe tih zakona, kao i njihove dopune, bile su u potpunoj suprotnosti s praksom i običajima u izvršenju vojne obveze svih vrsta (od vojnih poreza i prireza, novačenje do opskrbe komore i izvršenje pričuvne vojne obveze) na području Hrvatske kao i na drugim područjima koja su do kraja 1918. godine bila pod Austro-Ugarskom. Uloga i zadaća vojske, kao i izvršenje i način izvršenja vojne obveze, nisu bitno izmijenjeni ni kasnije u raznim »ukazima«, odnosno dopunama, pa i u Zakonu o ustrojstvu vojske i mornarice od 9. kolovoza 1923. godine.⁷

Uz vojsku, karadorđevićevskom je režimu u potpunosti služila i žandarmerija, poluvojna organizacija osnovana početkom 1919. godine. Ona je imala velike ovlasti u praćenju i kažnjavanju režimu nepoćudnih osoba i organizacija, te je i u velikoj mjeri bila izvršitelj represivnih mjera protiv raznih oblika oporbe. Istom je cilju služila i policija, koja je u gradovima imala velike ovlasti u održavanju »reda i mira«. Pozicije žandarmerije učvrstio je Zakon o žandarmeriji od 25. prosinca 1921. godine, a u svakodnevnoj praksi ona je češće od vojske bila značajan čimbenik u održavanju poretka.⁸

⁶ R. Horvat, *Hrvatska*, 51 i dalje; isti, uvodni tekst u: *Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925*, Zagreb, 1925., str. LXXXV i dalje; Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu SHS uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII. 1918–20. IV. 1919., *Istorija XX veka*, zbornik radova, Beograd, 1/1959., str. 7–17; Janković ističe da je vojska u Kraljevstvu SHS bila »obična nasilnička žandarmerija«; S. Pribičević, *Diktatura*, na više mjesta govori o nasilju vojske u Hrvatskoj; britanski veleposlanici u svojim izvješćima iz Beograda u London tijekom 1921. do 1938. godine donose kratke osvrtne na vojsku Kraljevstva (Kraljevine) SHS i pri tome ističu tijesnu povezanost vojnih vrhova s kraljem Aleksandrom (osobito je u tom smislu znakovit primjer generala Hadžića), a uz to naglašavaju da je bila najjača vojna sila na Balkanu (usp. o tome Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*. Godišnji izvještaji Britanskoga poslanstva u Beogradu 1921–1938, Zagreb, 1986., knj. 1 i 2, na v. mj.).

⁷ M. Rojc, *Za bolju*, n. dj.; R. Horvat, *Hrvatska*, 81 i d.; *Službene novine*, br. 73 iz 1922., br. 203 iz 1923.; vidi i B. Janjatović, Represija spram hrvatskih seljaka 1918–1921, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1993., str. 34 i dalje.

⁸ Žandarmerija je osnovana 26. veljače 1919. godine, ali je Zakon o žandarmeriji donesen tek u prosincu 1921. godine (*Službene novine*, br. 73 iz 1922.). Na početku je imala oko 10.000 žandara, ali je taj broj kasnije udvostručen. Usp. i lit. u bilj. 3.

Istoga dana kada je ustrojena prva centralna vlada Kraljevstva SHS, tj. 20. prosinca 1918. godine, a imala je u svom sastavu samo četiri Hrvata, donijela je odluku o državnoj zastavi, grbu i nazivu države. Bilo je očito da se tom odlukom želi naglasiti važnost srpske komponente na račun Hrvata i Slovenaca, a o drugim narodima koji su ušli u sastav Kraljevstva SHS da se i ne govori. Državnom zastavom postala je trobojnica s vodoravno položenim prugama, s tim što je gornja bila modra, u sredini bijela, dolje crvena. Tada je još bila dopuštena i uporaba narodnih zastava, pa tako i hrvatske trobojnice. Međutim, vrlo brzo se počela sprječavati upotreba nacionalnih zastava, a osobito hrvatske trobojnice, i to u prigodama koje su se slavile kao državni blagdani.⁹

Naglašavanje srpske komponente osobito je došlo do izražaja u koncepciji državnoga grba, izrađenoj pod izravnim nadzorom S. Pribičevića. Iako je i državni grb imao označavati formalno priznatu ravnopravnost hrvatskog naroda u prvom nacrtu državnoga grba bili su zanemareni heraldički principi i povijesna autentičnost šahovnice, bitnog dijela hrvatskog grba; k tomu je u dijelu državnoga grba koji je predstavljen šahovnicom, kao oznakom Hrvatske, bio po razmještanju bijelih i crvenih polja vidljiv bijeli križ – oznaka srbijanskoga grba. Nakon žestokih prosvjeda u hrvatskoj javnosti, ta očita, vjerojatno namjerna, pogreška je ispravljena, ali je ostao osjećaj hotimična poniženja Hrvata i Hrvatske.¹⁰

2.

Odmah nakon formiranja prve centralne vlade S. Pribičević je zatražio ostavku dotadašnjih Zemaljskih vlada, pa tako i one za Hrvatsku i Slavoniju te Dalmaciju. Primjer i poticaj bila je odluka Predsjedništva Narodnog vijeća Države SHS od 3. prosinca, odnosno njegov ostavka od 28. prosinca 1918. godine. Zemaljske su vlade to odmah i učinile. Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju svoju je ostavku objavila također 28. prosinca 1918. godine. Ostavku su regent i Pribičević uvažili 20. siječnja, a nova je vlada imenovana tek 15. veljače 1919. godine. Regent Aleksandar je istog dana kada je prihvatio ostavku Zemaljske vlade naredio ukidanje većeg broja povjereništava u svim zemaljskim vladama, pa je tako na području Hrvatske i Slavonije ukinuto osam, a ostavljena su samo tri – za unutarnje poslove, za pravosuđe i za bogoštovlje i nastavu. Kasnije su uspostavljena povjereništva za narodno gospodarstvo i za socijalnu skrb, ali to nije bitno utjecalo na tadašnje promjene u državnoj upravi

⁹ R. Horvat, *Hrvatska*, 61 i dalje.

¹⁰ M. Rojc, *Za bolju*; D. Janković, *Društveni*, 75; u Arhivu Instituta za suvremenu povijest (dalje: AISP) sačuvan je dio građe o tim pitanjima. Budući da je oporba žestoko reagirala na prva rješenja grba Kraljevstva SHS, Zemaljska vlada u Zagrebu, odnosno ban Paleček, zatražili su mišljenje od poznata heraldičara dr. Ivana Bojničića, ravnatelja Kraljevskoga državnog arhiva u Zagrebu, i on je iznio svoj sud, ali o već ispravljenom nacrtu grba (AISP, grupa XXI., inv. br. 169).

u Hrvatskoj i Slavoniji.¹¹ Uspostavljen je Predsjednički ured Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, a povjereništva su bila podijeljena na odsjeke i podređena tom uredu.¹² U Splitu je nova, Pokrajinska uprava bila još skućenija. Ovdje su uspostavljena samo dva odjela – za trgovinu i industriju te poljoprivredni, kao i nekoliko odsjeka za razne, u političkom pogledu, manje važne poslove.¹³

U sklopu podvrgavanja državne uprave u Hrvatskoj centralnoj vlasti u Beogradu znatno je umanjena i važnost tradicionalne dužnosti hrvatskog bana. Znakovito je u tom pogledu razrješenje bana Antuna pl. Mihalovića; on je podnio ostavku u isto vrijeme kada i Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju, a za svoje razrješenje je saznao iz novina u kojima je objavljeno da je regentovim »ukazom« za hrvatskog bana imenovan dr. Ivan Paleček, osoba Pribičevićeva povjerenja.¹⁴ Bilo je to u drugoj polovici siječnja 1919. godine. Ban je do prihvaćanja Vidovdanskog ustava u lipnju 1921. godine imao rang ministra i mogao je sudjelovati u radu ministarskog savjeta, tj. centralne vlade u Beogradu, sa savjetodavnim glasom kada se radilo o pitanjima vezanim uz Hrvatsku i Slavoniju. No, po svojim ukupnim ovlastima postao je visoki upravni činovnik, a izgubio je funkciju državnog dužnosnika. U pravilu ga je imenovao regent, a na preporuku ministra unutarnjih poslova S. Pribičevića. Istoga dana kada je hrvatskim banom imenovan dr. Paleček potvrđena je funkcija predsjedniku dalmatinske Pokrajinske vlade dr. Ivanu Krstelju, pa je i taj čin pokazivao kako centralna vlada procjenjuje dužnost hrvatskog bana.¹⁵

Još se više to očitovalo u stalnom smjenjivanju banova. U prosincu 1919. godine Palečeka je zamijenio dr. Tomislav Tomljenović, koji je bansku čast obavljao u dva navrata: prvi put od prosinca 1919. do veljače 1920. godine i drugi put od ožujka do srpnja 1921. godine. Tomljenovića je na banskom položaju naslijedio dr. Matko Laginja, predsjednik Hrvatske zajednice i, po svemu što je uradio i kako je nastojao osigurati ravnopravnost Hrvatske i Hrvata, posljednji hrvatski ban.

On je tu čast obavljao od kraja veljače do 11. prosinca 1920. godine.¹⁶ Nakon bana Laginje do drugoga dolaska dr. Tomljenovića na banski položaj imenovan je za vršitelja banske časti dr. Teodor Bošnjak. Uz bana određenu su

¹¹ Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Privremeno narodno predstavništvo, Zagreb, 1989., 54 i dalje; *Almanah Kraljevine SHS*, knj. I., 1921.–1922., 141. Tu se još govori o Zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju kojoj je na čelu pokrajinski namjesnik.

¹² AISP, grupa XXI., inv. br. 176, Naredba bana Hrvatske i Slavonije br. 1173 Pr od 10. II. 1919. Ustrojen je kasnije i posebni odjel za Istru, koji je spadao u Predsjednički ured Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju.

¹³ Almanah, n. dj., 217 i dalje.

¹⁴ Do imenovanja za bana bio je vukovarski odvjetnik. Čim je preuzeo bansku čast, izjavio je da više ne vrijedi autonomija kakvu je Hrvatska imala do 1918. godine. Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 64; B. Gligorićević, *Demokratska*, 84.

¹⁵ N. Engelsfeld, *Prvi*, 58.

¹⁶ Usp. J. Horvat, *Politička*, knj. II., na v. mj.; R. Horvat, *Hrvatska*, na v. mj.; H. Matković, *Hrvatska zajednica*. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji,

ulogu imali i dužnosnici na funkciji podbana; oni su bili Pribičevićevi ljudi, odnosno osobe povjerenja centralnih vlasti. Tako je u vrijeme dr. Palečeka podbanom imenovan dr. Srđan Budisavljević, a u vrijeme dr. M. Laginje dr. Franko Potočnjak.¹⁷

3.

Proces centralizacije time se, dakako, nije završio. Centralnoj vladi i samom regentu žurilo se da prije na izborima izabranih zakonodavnih foruma, predviđenih prvoprosinačkim aktom ujedinjenja, tj. adresom Narodnog vijeća Države SHS i odgovorom regenta Aleksandra prigodom ujedinjenja 1. prosinca 1918. godine, ostvare unitarističko-centralističku koncepciju organizacije državne uprave i regentovu nepovredivu vlast, premda se deklarirao kao drugi ustavni faktor.¹⁸ Služili su se naizgled pravnim sredstvima: uredbama i naredbama (»ukazima«), koje su dobivale snagu zakona kada ih je potpisao regent. Tako je izvršna vlast postala zakonodavnom. Primjera za provođenje centralizma ima mnogo: ovdje ćemo se zadržati na dva – na izboru, sastavu i djelatnosti Privremenoga narodnog predstavništva, prvog parlamenta u Kraljevstvu SHS, te na ukidanju Hrvatskog sabora.

Privremeno narodno predstavništvo trebalo je prema prvoprosinačkom aktu biti izabrano na općim izborima; ono je trebalo imenovati centralnu vladu i pripremiti izbore za Ustavotvornu skupštinu. Konstituenta je trebala odrediti osnove državne organizacije i odnosa u državi na temelju ravnopravnosti, barem onih naroda čije se ime nalazilo u nazivu države. Međutim, Privremeno je narodno predstavništvo ustrojeno nakon centralne vlade i uz njezinu odlučujuću ulogu kao i uz regentovu suglasnost, iako su formalno članove toga prvog parlamenta imenovala Narodna vijeća, srbijanska Narodna skupština i još neke organizacije. Vladinom je intervencijom osiguran takav sastav toga formalno zakonodavnog tijela koji je jamčio provedbu regentove i vladine centralističke politike. U njemu su, naime, prevladavali članovi, odnosno pouzdanici srbijanske Narodne radikalne stranke i novoosnovane Demokratske stranke, dok su ostali članovi pripadali manjim strankama bez obzira iz kojeg su dijela Kraljevstva SHS dolazili, uz vrlo malen broj izvanstranačkih zastupnika.¹⁹

Centralna je beogradska vlada intervenirala i u izboru članova prvog parlamenta s područja Hrvatske i Slavonije te Dalmacije; odredila je njihov broj u sklopu zastupnika iz Države SHS, osigurala je premoć zastupnika članova Hrvatsko-srpske koalicije, Pribičevićevih pristaša, od kojih su mnogi ušli u

Istorija XX veka, Zbornik radova, Beograd, 5/1963., na v. mj.; isti, Odnos Aleksandra Karadžorđevića prema političkom djelovanju Matka Laginje, *Pazinski memorijal*, 7/1977., 143–151; Petar Strčić, Hrvatski narodni preporoditelj i ban dr. Matko Laginja, *Zbornik društva za povjesnicu Klane*, Klana, 1995., str. 9–39, s velikim izborom literature o M. Laginji.

¹⁷ R. Horvat, *Hrvatska*, 70, 107, 112.

¹⁸ N. Engelsfeld, *Prvi*, na v. mj. Vidi i bilj. 3.

¹⁹ Isto, str. 71 i dalje.

Demokratsku stranku, pa je tako već na početku uvelike umanjila mogućnosti hrvatske oporbe i u brojčanom, a zatim i u političkom pogledu.²⁰

Prvi parlament u Kraljevstvu SHS od početka svog rada 1. ožujka 1919. godine sve do raspuštanja regentovim »ukazom« 28. listopada 1920. godine, točno mjesec dana prije održanih izbora za Ustavotvornu skupštinu – a radio je s prekidima, povezanim s čestim smjenjivanjem vlada – umjesto da bude najviše zakonodavno tijelo u Kraljevstvu SHS, bio je ovisan o vladama i volji regenta Aleksandra, odlučujućeg čimbenika u političkim igrama i borbi za vlast.²¹

Nametanje odluka od strane centralne vlade i regenta Aleksandra došlo je do izražaja i u postupku centralne državne vlasti spram Hrvatskog sabora, toga tradicionalno najvišeg predstavništva hrvatskog naroda. Karadorđevićevski je režim od samog početka nove države izbjegavao sazivanje Hrvatskog sabora kako ne bi na taj način priznao hrvatsku državnost kao ni pravo Hrvatske na autonomnost. S. Pribičević je uz to odgađao sazivanje Hrvatskog sabora zbog straha da će hrvatska oporba odbiti način ujedinjenja u Kraljevstvo SHS i da će se oštro suprotstaviti političkoj praksi nakon 1. prosinca 1918. godine. Hrvatski sabor nije uopće sudjelovao u političkom životu nakon ujedinjenja. Nije ni raspravljao o prvoprosinačkom aktu o ujedinjenju, iako je raspravu o tome važnom državnom pitanju očekivala hrvatska javnost. Očekivanje se temeljilo na činjenici da je o aktu ujedinjenja raspravljala srbijanska Narodna skupština još potkraj prosinca 1918. godine, te ga u cijelosti potvrdila.²² Kraljevim »ukazom« (kralja Petra I., a zapravo regentovim) objavljenim u Narodnim novinama 30. studenoga 1920. godine, dva dana nakon završenih izbora za Ustavotvornu skupštinu, Hrvatski je sabor jednostavno raspušten. Iako je u to vrijeme raspuštena i srbijanska Narodna skupština i druge skupštine, taj je »ukaz« u hrvatskim političkim krugovima ocijenjen negativno. Samovoljnim aktom centralne vlasti prestao je djelovati taj predstavnički forum hrvatskog naroda, Hrvatska je izgubila jednu od oznaka državnosti.²³

4.

Beogradska je centralna vlada samovoljno istupala i prigodom izbora Ustavotvorne skupštine. Izbori za Konstituantu raspisani su i provedeni na osnovi kraljeva (regentova) »ukaza«. Održani su 28. studenoga 1920. godine u cijeloj državi, osim u onim dijelovima Hrvatske u kojima je još bila talijanska vojska (grad Sušak, Kastavština i otok Krk, sjeverna Dalmacija) ili koji su već bili pod savojskom Kraljevinom Italijom (Istra, Rijeka itd.). Bili su to, čini se, jedini slobodni izbori na području Hrvatske tijekom Kraljevstva (Kraljevine) SHS. Zahvaljujući banu dr. M. Laginji, vrijedila je puna sloboda izborne agitacije i glasanja.²⁴ Demokratska je stranka u cijeloj državi postigla najveći

²⁰ Vidi bilj. 3.

²¹ *Službene novine*, 1. XII. 1920.

²² R. Horvat, *Hrvatska*, 61.

²³ N. Engelsfeld, *Prvi*, 46–50.

²⁴ Vidi bilj. 16.

broj mandata; i srbijanskoj je Narodnoj radikalnoj stranci uspjelo postići značajan, drugi po redu, rezultat. Međutim, na području Hrvatske i Slavonije, gdje je jedino i istaknula svoje liste, pobjednica je bila Hrvatska (pučka) (republikanska) seljačka stranka, inače četvrta po redu odnosno po broju postignutih mandata u cijelomu Kraljevstvu SHS. Ostale hrvatske političke stranke su na istom području dobile mali broj mandata i glasova; slično se dogodilo i srpskim strankama. Međutim, bez obzira na slobodne izbore i postignuti broj mandata, Hrvatska je u odnosu na Srbiju bila neravnopravna; očitovalo se to u činjenici da je u Srbiji (zajedno s Vojvodinom) jedan mandat postignut na otprilike 3.000 glasača, a u Hrvatskoj na otprilike 4.700.²⁵

Kao što je u Privremenomu narodnom predstavništvu bio mali broj hrvatskih predstavnika, tako se dogodilo i u Ustavotvornoj skupštini. Zastupnici s lista Hrvatske republikanske seljačke stranke, kako se stranka počela zvati nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, odbili su ići u Beograd kako ne bi morali polagati prisegu kralju i monarhiji; tu je obvezu samovoljno propisala centralna vlada i za skupštinske i za zastupnike na nižim razinama prije saziva Konstituanke.²⁶ Vlada je samovoljno proglasila da se ustav može donijeti natpolovičnom većinom, a ne »brojno kvalifikovanom većinom« kako je to bilo dogovoreno između hrvatskih, slovenskih i srbijanskih predstavnika još na Krfu 1917. godine. Premda su tu činjenicu isticali hrvatski i slovenski zastupnici, vlada je ustrajala u toj odluci. Zato su Konstituantu napustili polovicom svibnja 1921. godine predstavnici Hrvatske zajednice, Hrvatske pučke stranke, Slovenske ljudske stranke, Bunjevci i komunisti. Vladi i regentu Aleksandru je unatoč tome uspjelo da u Ustavotvornoj skupštini bude 28. lipnja 1921. godine prihvaćen Vidovdanski ustav, doduše s malom većinom od 13 glasova, dobivenih potkupljivanjem.²⁷ Vidovdanski je ustav izglasan, dakle, bez hrvatskih (ako se ne računa 11 Hrvata, članova Demokratske stranke), većine slovenskih, crnogorskih i makedonskih predstavnika, a uz odbijanje 35 zastupnika – među kojima se s hrvatske strane isticao bivši ministar vanjskih poslova Kraljevstva SHS dr. Ante Trumbić.²⁸ Tim je ustavom, koji je bio srpski ustav i po načinu donošenja i po onima koji su izglasavali, kao najvišim pravno-političkim dokumentom ozačkonjen centralizam-unitarizam i monarhija; od tada su se centralizacija i unitarizacija državne uprave mogle provoditi s formalnim zakonskim pravom.

²⁵ R. Horvat, *Hrvatska*, 101.

²⁶ U AISP, grupa XXI., inv. br. 170, čuva se niz spisa i brzojava upućenih Zemaljskoj vladi u Zagrebu od strane centralne vlade i samog S. Pribičevića iz kojih se vidi da su oni naređivali obvezu prisege kralju, odnosno regentu, i na razini općina. Navlastito se to događalo između siječnja i kolovoza 1919. godine, ali i kasnije. Bilo je čak određeno – ako su i kada su općinski odbornici odbili položiti prisegu – da se raspuste općinski odbori i da se u takvim mjestima uvedu komesari. Ponegdje se događalo da su općinski odbornici bili zbog toga novčano kažnjeni. Primjera odbijanja prisege kralju bilo je diljem Hrvatske.

²⁷ R. Horvat, *Hrvatska*, 108; na str. 120 Horvat navodi podatak (iz memoranduma »Hrvatskog bloka« od 14. I. 1922.) da je Vidovdanski ustav »izglasan većinom od 13 glasova, dobivenih jednim škandaloznim bakšišem od 1200 milijuna kruna«.

²⁸ Usp. Ivo Petrinović, *Ante Trumbić – politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, 1986., gdje je navedena i druga literatura.

Što se tiče Hrvatske, jedna od prvih mjera regenta i centralne vlade nakon donošenja Vidovdanskog ustava bilo je smjenjivanje hrvatskog bana dr. Tomljenovića i imenovanje pokrajinskoga kraljevskog namjesnika. Polovicom srpnja 1921. godine na dužnost pokrajinskog namjesnika imenovan je član Demokratske stranke Juraj Demetrović.²⁹ Kraljevski namjesnik u Hrvatskoj i Slavoniji nije imao slobodu samostalnog odlučivanja o bilo kojem hrvatskom pitanju. On je morao biti, i uglavnom je bio, kraljevski poslušnik, ovisan u potpunosti o centralnoj vladi i kralju. Nakon imenovanja kraljevskog namjesnika i Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju postaje Pokrajinskom upravom. Potkraj prosinca 1922. godine predsjednik centralne vlade u Beogradu, radikal Nikola Pašić prisilio je Demetrovića na ostavku. Na dužnost pokrajinskog namjesnika imenovan je radikal dr. Ernest Čimić, do tada »profesor pravnih nauka na zagrebačkoj tehnici« i član Hrvatske zajednice; Čimić je tu dužnost obavljao još početkom 1924. godine, kada su nastale nove promjene u državnoj upravi na području Hrvatske i Slavonije.³⁰

5

Provedba centralizacije državne uprave, međutim, još nije bila gotova. Prema čl. 95. Vidovdanskog ustava, država je u upravnom pogledu podijeljena na oblasti, a ove na okruge, kotare i općine; u toj podjeli zanemarene su u potpunosti dotadašnje historijske posebnosti. Jedna je oblast mogla imati najviše 800.000 stanovnika ovisno o »prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama«, a podjelu je prema prvotnoj zamisli trebalo provesti posebnim zakonom. Međutim, i opet je rješenje bila Uredba o podjeli zemlje na oblasti potpisana 26. travnja 1922. godine.³¹ Kraljevina SHS je podijeljena na 33 oblasti. Hrvatske su zemlje podijeljene na šest oblasti: Srijemsku (sa sjedištem u Vukovaru), Osječku (Osijek), Zagrebačku (Zagreb), Primorsko-krajišku (Karlovac), Dubrovačku (Dubrovnik) i Splitsku (Split). Od Hrvatske je tada oduzeto područje Boke kotorske i priključeno Zetskoj oblasti (Crnoj Gori), iako je do 1918. pripadalo hrvatskim zemljama. Područje Međimurja i Kastav pripojeni su Mariborskoj, odnosno Ljubljanskoj oblasti, premda su ti krajevi bili nastanjeni u prvom redu hrvatskim življem; tada je i otok Krk uključen u Splitsku oblast iako nije nikada spadao u Dalmaciju. Pribičevićevim se demokratima očito žurilo: u Uredbi su zaboravljeni Hvar i Vis, koji su spadali u starigradski kotar, a također i Imotski, pa su oni svi kasnije uključeni u Splitsku oblast.³² Podjelom hrvatskih zemalja na šest oblasti završena je prva normativna faza centralizacije upravnih vlasti na hrvatskom području i Hrvatska je

²⁹ Usp. H. Matković, *S. Pribičević*, str. 105.

³⁰ Isto, 143; v. i R. Horvat, *Hrvatska*, 157.

³¹ *Službene novine*, br. 92 od 28. IV. 1922.; *Narodne novine*, br. 101 od 3. V. 1922.

³² To je ispravljeno 9. svibnja 1922. godine (Ispravka u Uredbi o podjeli zemlje na oblasti, *Službene novine*, br. 109 od 19. V. 1922., *Narodne novine*, br. 142 od 23. VI. 1922.). Valja istaknuti da je tada Zemun spadao u Srijemsku oblast, koja je imala sjedište u Vukovaru.

izgubila ne samo dijelove svoga dotadašnjeg teritorija nego i teritorijalnu cjelovitost.

Provedba spomenute uredbe tekla je relativno sporo, ali ipak u predviđenom roku od tri godine.³³ Ovisila je u mnogome o političkoj situaciji u Kraljevini SHS, tj. o odnosima glavnih političkih snaga i njihovu taktiziranju u borbi za vlast od kralja do političkih partija. Za brzo provođenje Uredbe kao glavni zagovornici centralizacije najzainteresiraniji su bili Pribičevićevi demokrati; oni su smatrali da se samo strogom centralizacijom može osigurati položaj Srba u Hrvatskoj.³⁴ Srbijska Narodna radikalna stranka s N. Pašićem na čelu i srbijski dio Demokratske stranke s Ljubom Davidovićem na čelu poslužili su se Uredbom kao sredstvom taktiziranja u njihovoj borbi za vlast i prevlast u državi kao i u odnosima s Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom, vodećom snagom Hrvatskog bloka.³⁵ Ta je stranka, s jedne strane, bila moguću sudjelatelj vlasti, a, s druge, žestoki oponent u državnoj Skupštini u Beogradu – ako i kada se odluči sudjelovati u njezinu radu. Moglo se sa sigurnošću predvidjeti da će ona u izborima za državnu skupštinu i dalje postizati značajne rezultate na području Hrvatske, pa i u Bosni i Hercegovini, a možda i u nekim drugim dijelovima države. HRSS je tražila reviziju Vidovdanskog ustava, a time i Uredbe o podjeli zemlje na oblasti. To je pitanje postalo jedno od ključnih u razgovorima i pregovorima između srbijskog dijela Demokratske stranke i HRSS-a, ali i između srbijskih radikala i HRSS-a tijekom 1922. i početkom 1923. godine, u vrijeme pripreme novih skupštinskih izbora kao i nakon njih (raspisani su potkraj 1922. godine i održani 18. ožujka 1923. godine). Kako su demokrati u tim izborima doživjeli veliki neuspjeh (navlastito u Srbiji) i kako su radikali postigli većinu, ali ne i prevlast, 70 HRSS-ovih zastupnika iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine mogli su imati veliku važnost ako se ta stranka odrekne apstinencije i dođe u Skupštinu. Zato su radikali intenzivirali pregovore s HRSS-om, a rezultat je bio tzv. Markov protokol, dogovor o tome da će Radikalna stranka prekinuti provedbu Uredbe o podjeli zemlje na oblasti, a HRSS će zajedno s Federalističkim blokom³⁶ omogućiti radikalima izbor njihova predsjedništva u Skupštini. Međutim, iako se HRSS držala dogovora o apstinenciji, čim su se radikali učvrstili na vlasti u svibnju 1923. godine, provedba Uredbe postala je opet aktualnom.³⁷ No, politička previranja u Demokratskoj stranci i među srbijskim političkim strankama, koja su rezultirala smjenama vlada, čas radikalne, čas demokratske, a čas koalicijske tj. zajedničke,

³³ R. Horvat, *Hrvatska*, 184; usp. i Ž. Avramovski, *Britanci*, str. 122–123.

³⁴ B. Gligorić, *Demokratska*, 253.

³⁵ Hrvatski je blok nastao u ljeto 1921. godine udruživanjem Hrvatske republikanske seljačke stranke, Hrvatske stranke prava, Hrvatske zajednice i Hrvatskoga radničkog saveza radi borbe protiv unitarističko-centralističkih koncepcija organizacije države. Kičma bloka bila je najjača hrvatska oporbena stranka – HRSS na čelu s Radićem. Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 114 i dalje.

³⁶ Federalistički blok – zajednica HRSS-a, Jugoslovenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke – nastao je u vezi s izborima za državnu skupštinu 1923. godine. Usp. B. Gligorić, *Demokratska*, 253 i dalje.

³⁷ Isto, 312 i dalje; H. Matković, S. Pribičević, 72; R. Horvat, *Hrvatska*, 154–171.

imala su daljnje utjecaje na provedbu Uredbe. HRSS je i nadalje imala važnu ulogu, pogotovo kada je tijekom 1924. godine 50 HRSS-ovih zastupnika zatražilo verifikaciju svojih mandata u državnoj Skupštini i kada je stvoren Opozicioni blok u kojemu su uz srbijanske, Davidovićeve demokrate, bile i stranke Federalističkog bloka. Opozicioni je blok pokušao otvoriti nove mogućnosti rješenja pitanja unutarnjeg uređenja države. Ali, ta rješenja nisu odgovarala kralju Aleksandru i krugovima oko njega, tj. centralističkim snagama. One su pobijedile u političkim igrama, a HRSS se našao na udaru Zakona o zaštiti države – potkraj prosinca 1924. godine, kada je počeo novi val progona njegova vodstva i najšireg članstva.³⁸ Više nije bilo potrebe za taktiziranjem u vezi s provedbom Uredbe o podjeli zemlje na oblasti.

Vajla reći da je nakon donošenja Vidovdanskog ustava, prije potpisivanja Uredbe o podjeli zemlje na oblasti kao i Zakona o općoj upravi, objavljenog 26. travnja 1922. godine,³⁹ skučavano poslovanje Pokrajinske uprave u Zagrebu i Pokrajinske uprave u Splitu, ali se to radilo bez većeg uvida javnosti. Nakon spomenute Uredbe i navedenog Zakona nastavljena je ista praksa, doduše, ograničena spomenutim previranjima među političkim čimbenicima. Pogotovo se to odnosilo na Pokrajinsku upravu u Zagrebu, gdje se i vodila glavna bitka za centralizaciju i protiv nje. Beogradska su državna ministarstva jednostavno preuzimala poslovanje pojedinih povjereništava ili odjela u Pokrajinskim upravama, pa je tako, na primjer, Ministarstvo pravde početkom rujna 1921. godine ukinulo Povjereništvo za pravosuđe u Zagrebu i Splitu i ustrojilo odjele Ministarstva pravde, koji su nešto kasnije, tijekom 1924. godine ukinuti. Ministar prosvjete je najprije preimenovao Povjereništvo za bogoštovlje i nastavu u Povjereništvo za prosvjetu i vjere, no i ono je također 1924. godine bilo ukinuto i podvrgnuto Odjeljenju Ministarstva prosvjete u Zagrebu, itd.⁴⁰ Pokrajinski je namjesnik J. Demetrović u jednoj okružnici odjelima Pokrajinske uprave u Zagrebu u lipnju 1922. godine najavio da će potkraj srpnja te godine prestati poslovanje dotadašnjih hrvatskih županija i njihovih velikih župana⁴¹ i prijeći u nadležnost oblasnih velikih župana. J. Demetrović se očito žurio; ta njegova odluka nije provedena jer tada još nisu bili imenovani oblasni veliki župani niti su ustrojene oblasti.⁴²

Potkraj prosinca 1922. godine kraljevim »ukazima« imenovani su veliki župani u svim hrvatskim oblastima, pa se to može smatrati početkom provedbe

³⁸ Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, poznatiji kao Zakon o zaštiti države donesen je 1. kolovoza 1921. godine. Predviđao je drastične kazne za protudržavnu djelatnost, pa i kaznu smrti. Najprije je bio primijenjen protiv Komunističke partije i njezinih organizacija. Radikalna je vlada 23. prosinca 1924. godine donijela odluku da se taj zakon primijeni i protiv HRSS-a s obrazloženjem da je stupanjem u Seljačku internacionalu postala komunističkom.

³⁹ *Službene novine*, br. 92, 28. IV. 1922.; *Narodne novine*, br. 101, 3. V. 1922.

⁴⁰ *Službene novine*, br. 207 od 17. IV. 1921. i br. 268 od 21. XI. 1924.; *Narodne novine*, br. 224 od 4. X. 1921. i br. 263 od 12. XI. 1924.

⁴¹ U Hrvatskoj je podjela na županije bila tradicionalna i održala se i nakon raspada Austro-Ugarske.

⁴² AISP, grupa XXI, inv. br. 475, okružnica Pokrajinskog namjesnika br. 6582 Prs od 24. VI. 1922.

spomenute uredbe, iako još nisu bile ukinute Pokrajinske uprave, uostalom kao ni u drugim dijelovima države.⁴³ Na mjestu velikih župana oblasti imenovane su osobe povjerenja režima i ta će značajka vrijediti bez obzira na česte smjene velikih župana u nekim oblastima, ovisno o promjenama vlada. Za prvoga velikog župana Dubrovačke oblasti imenovan je Pribičevićev pristaša Petar Grisogono; njega je naslijedio Sikirić, ali je bio brzo smijenjen, pa je dužnost velikog oblasnog župana preuzeo radikal Stijepo Knežević. Knežević je ostao oblasnim velikim županom više od četiri godine.⁴⁴ U Splitskoj je oblasti prvim velikim županom imenovan dr. Ivo Perović; njega je na kratko vrijeme smijenio dr. Stevo Metličić, ali je I. Perović očito više odgovarao beogradskom režimu, pa je on opet postavljen za velikog župana i ostao na tome mjestu sve do potkraj 1929. godine kada je postao banom Savske banovine.⁴⁵ Veliki župan Srijemske oblasti bio je najprije Vasa Isailović, a naslijedio ga je radikal Dragutin Todorović. Dr. Fran Gabrek i Ljudevit Gaj bili su veliki župani u osječkoj oblasti. U Primorsko-krajiškoj oblasti na toj su se dužnosti izmijenili Petar Juzbašić i Andrija Zdravković.⁴⁶

Imenovanje velikih župana oblasti nije bilo sinhronizirano s ukidanjem Pokrajinskih uprava. Pokrajinska uprava u Dalmaciji ukinuta je polovicom srpnja 1923. godine,⁴⁷ a situacija na području Zagrebačke oblasti kao i u slučaju Pokrajinske uprave u Zagrebu bila je drukčija. Ovdje su u punoj mjeri došla do izražaja naprijed spomenuta taktiziranja i politička previranja, iako je, dakako, toga bilo ponekad i na drugim mjestima.⁴⁸ Oblasni veliki župan za Zagrebačku oblast imenovan je posljednjeg dana prosinca 1922. godine; bio je to Franjo Kukuljević, ali je on već nakon dva tjedna zatražio i dobio mirovinu, pa je poslove velikog župana obavljao čelnik Pokrajinske uprave dr. Ernest Čimić.⁴⁹ U Pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju nije se diralo cijele 1923. godine. Ali, početkom 1924. godine pokušava se likvidirati i ta pokrajinska uprava. Na prijedloge pokrajinskog namjesnika dr. E. Čimića Ministarski savjet, tj. vlada u Beogradu donosi 22. siječnja 1924. godine odluku o likvidaciji onih poslova Pokrajinske uprave u Zagrebu koji su spadali u nadležnost Ministarstva unutrašnjih poslova (npr., organizacije redarstvene službe, imenovanje i premještanje činovnika itd.) te o predaji nekih drugih poslova (npr., poslove državne policije, tiskovnih pitanja itd.) u nadležnost velikih župana.⁵⁰ Usprkos

⁴³ *Almanah*, n. dj., sv. II., str. 98 i dalje.

⁴⁴ Usp. Franko Mirošević, *Počelo je 1918... Južna Dalmacija 1918–1928.*, Zagreb, 1992., str. 89 i dalje.

⁴⁵ *Almanah*, n. dj., sv. II., str. 98 i dalje.

⁴⁶ Zanimljivo je napomenuti da je godišnja plaća velikih župana na početku bila određena u godišnjem iznosu od 8.000 dinara. Državni arhiv Hrvatske (dalje: DAH), PRPU, 1–5 5 Prs 1923.

⁴⁷ *Almanah*, sv. III., 98 i dalje; te su godine ukinute Pokrajinske uprave u Bosni i Hercegovini te Sloveniji.

⁴⁸ F. Mirošević, *Počelo je*, na v. mj.

⁴⁹ DAH, PRPU 1–5 5 Prs 1923. Veliki župan Zagrebačke oblasti na početku je imao godišnja primanja u iznosu 9.000 dinara.

⁵⁰ Pokrajinski namjesnik Čimić te je prijedloge uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu 7. travnja (br. 3369) i 26. studenoga (br. 10310) 1923. godine. Na pri-

toj odluci i dalje se otezalo s formalnim imenovanjem oblasnoga velikog župana Zagrebačke oblasti. Pribičevići su demokrati smatrali područje Zagrebačke oblasti svojim teritorijem, pa su htjeli ovdje imati čovjeka svog povjerenja. Tek je nakon određenog vremena za velikog župana Zagrebačke oblasti imenovan Pribičevićev čovjek dr. Ivo Zuccon, umjesto radikala dr. Čimića.⁵¹ On je trebao provesti siječanjsku odluku Ministarskog savjeta o likvidaciji poslova Pokrajinske uprave u Zagrebu. Međutim, kada je imenovana nova vlada, vlada Lj. Davidovića, ta je odluka povučena 23. kolovoza 1924. godine. Pokrajinska je uprava u Zagrebu imala posloovati kao i prije siječanjske odluke beogradske vlade; uz to, bilo je dopušteno isticati hrvatsku zastavu i obnoviti tijekom 1922. godine zabranjena hrvatska nacionalna društva,⁵² što je bez sumnje bio pokušaj vladine suradnje s HRSS-om.⁵³ Vidjelo se to i po smjeni dr. I. Zuccona i postavljanju dr. Gavre Gojkovića za vršitelja dužnosti čelnika Pokrajinske uprave.⁵⁴ No, za nekoliko je mjeseci opet došlo do promjena. Kada je N. Pašić opet ustrojio svoju vladu, Ministarski je savjet 13. studenoga 1924. godine donio novu odluku o likvidaciji Pokrajinske uprave. Na kraju je vlada u Beogradu donijela 22. siječnja 1925. godine odluku o likvidaciji svih poslova Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju i ta je odluka bila konačna.⁵⁵ Od tada sve do promjena u vrijeme osobne kraljeve diktature proglašene 6. siječnja 1929. godine u Hrvatskoj državna uprava posluje prema Uredbi o podjeli zemlje na oblasti i Zakonu o općoj upravi.

U skladu s tim promjenama mijenjaju se i oblasni veliki župani u Zagrebačkoj oblasti. Po njihovim čestim smjenama očito je da su oni samo poslušni činovnici: tako je dr. I. Zuccon u dva navrata bio imenovan velikim županom – polovicom 1924. godine i u prvoj polovici 1925. godine. Tijekom 1924. godine tu je dužnost, kako je već rečeno obavljao dr. Gavro Gojković (bio je vršitelj

jedlog toga ministarstva vlada u Beogradu donijela je odluku, a odluka je bila dostavljena u Zagreb tek 7. veljače 1924. godine, sa zahtjevom da se odmah provede (AISP, grupa XXI., inv. br. 750). R. Horvat, *Hrvatska*, str. 188, ističe da je 15. veljače 1924. godine prestala postojati Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju te da su 16. veljače 1924. godine za isto područje ustrojene četiri oblasti u skladu s Uredbom o podjeli zemlje na oblasti. Tu tvrdnju preuzima F. Tuđman, *Hrvatska*, 433; J. Horvat, *Politička*, 269, ističe da je polovicom veljače 1924. godine započeto likvidiranje Pokrajinske uprave u Zagrebu, ali da se od toga odustalo zbog političkih prilika, no ne ulazi u podrobnija objašnjenja.

⁵¹ Usp. H. Matković, *S. Pribičević*, 143.

⁵² To su bila društva Hrvatski soko (sportsko) i Hrvatska žena. Njima je rad zabranjen u lipnju 1922. godine zbog proslave obljetnice Ante Starčevića u Šestinama kraj Zagreba. Usp. R. Horvat, *Hrvatska*, 151 i dalje.

⁵³ AISP, grupa XXI., inv. br. 750; B. Gligorijević, *Demokratska*, 389 id dalje.

⁵⁴ B. Gligorijević, *Demokratska*, 417; Dr. V. Maček u svojim *Memoarima*, Zagreb, 1992., str. 67/68, kaže da je dr. Gojkovića za vrijeme vlade Lj. Davidovića ministar unutrašnjih poslova Nastas Petrović imenovao na čelo Pokrajinske uprave u Zagrebu; J. Horvat, *Politička*, str. 287, ističe da je 14. studenoga 1924. godine donesena odluka o likvidaciji poslova Pokrajinske uprave u Zagrebu, ali ne kaže koja je ličnost trebala provesti tu odluku.

⁵⁵ *Službene novine*, br. 51 od 7. III. 1925.

dužnosti). Dr. Ernest Grabarić također je bio vršitelj dužnosti velikog župana, i to u srpnju i kolovozu 1925. godine. Vladimir Treščec Branjski bio je velikim županom u drugoj polovici 1925. godine.⁵⁶ Od polovice 1926. do polovice 1927. godine na čelu Zagrebačke oblasti bio je dr. Mile Kramarić. Naslijedio ga je dr. Bogdan Stopar u drugoj polovici 1927. godine. Petar Zrelec se na funkciji velikog župana Zagrebačke oblasti zadržao od studenoga 1927. do prosinca 1928. godine. Potkraj prosinca 1928. godine, vjerojatno zato da primijeni oštre mjere u Zagrebačkoj oblasti ako bi izbili nemiri zbog opće političke situacije, kralj je za oblasnoga velikog župana imenovao Srbijanca Vojina Maksimovića, artiljerijskog pukovnika, koji je ubrzo postao generalom.⁵⁷

Iz iznesenih podataka očito je da je imenovanje velikih oblasnih župana i trajanje njihova mandata ovisilo o političkim prilikama, s tim što nikada nisu na tu dužnost birani pripadnici hrvatske oporbe. Kako su i na nižim razinama uprave činovnici upošljavani po istim kriterijima, provođenje naredaba centralne vlade u Beogradu bilo je u velikoj mjeri osigurano.⁵⁸ Proces centralizacije državne uprave u Hrvatskoj uglavnom je završen. Kasnije promjene, a to znači one nakon uvođenja kraljeve diktature početkom, odnosno u jesen 1929. godine samo su utvrđivale unitarizam i centralizam.⁵⁹

6.

Ipak valja reći da je na osnovi Vidovdanskog ustava, tijekom 1927. i 1928. godine bio dopušten i ostvaren izvjestan oblik samouprave, doduše, strogo propisan, što je u praksi značilo ograničen, Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. travnja 1922. godine⁶⁰ i uvjetovan odlukama i naredbama centralne vlade. Uz to su provođenje tih odluka i naredaba pomno pratili i usmjeravali oblasni veliki župani i njima podređeni činovnici, što također potvrđuje skučenost samouprave na karadžorđevićski način. Radilo se o oblasnim skupštinama izabranim u cijeloj državi 23. siječnja 1927. godine na osnovi kraljeva »ukaza« od 20. studenoga 1926. godine.⁶¹ U izboru te radu tih skupština došle su do izražaja opće političke prilike i značajke položaja Hrvatske u državi: ponajprije nastojanja režima da onemogući hrvatsku oporbu. I sada je to u prvom redu bila Hrvatska seljačka stranka, koja se nakon kratka sudjelovanja u vlasti tijekom 1925. i 1926. godine (nakon što je vodstvo stranke

⁵⁶ Bio je veliki župan još za Austro-Ugarske. Uz tu dužnost visokoga upravnog činovnika bio je i intendant Kazališta u Zagrebu. Vidi: *Imenik dostojanstvenika, činovnika i javnih službenika Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1918*, Zagreb, 1918., 5 i 21; *Leksikon Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1974., 100.

⁵⁷ Usp. *Almanah*, n. dj.; AISP, grupa XXI., inv. br. 965; *Radićev sabor 1927–1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, priredila dr. Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb, 1993., na v. mj.; Ž. Avramovski, *Britanci*, 533.

⁵⁸ Vidi: Ž. Avramovski, *Britanci*, 328; usp. i R. Horvat, *Hrvatska*, na v. mj.

⁵⁹ Usp. J. Horvat, *Politička*, 281 i dalje; R. Horvat, *Hrvatska*, 451 i dalje.

⁶⁰ *Službene novine*, br. 190, 30. VII. 1922.

⁶¹ Isto, 25. VI. 1926.; *Narodne novine*, br. 11, 15. I. 1927.

u proljeće 1925. godine prihvatilo Vidovdanski ustav i priznalo monarhiju⁶² nalazila u opoziciji i u beogradskoj državnoj Skupštini, te, dakako, u Hrvatskoj. S njom se na istoj strani od kraja 1927. godine nalazila i Samostalna demokratska stranka S. Pribićevića kao partner u novoustrojenoj Seljačko-demokratskoj koaliciji.⁶³

U izborima za oblasne skupštine vladajući se režim pokušao izboriti za prevlast sličnim pritiscima kao i u skupštinskim izborima 1923. i 1925. godine.⁶⁴ Usprkos pritiscima i izbornom teroru, hrvatska je oporba u izborima za oblasne skupštine postigla značajan broj mandata. HSS je pobijedila na području Hrvatske u četiri oblasti: dobila je apsolutnu većinu u Zagrebačkoj (70 od 80 mandata), Osječkoj (59 od 77 mandata), Dubrovačkoj (10 od 12 mandata), te Splitskoj oblasti (25 od 49 mandata). U Primorsko-krajiškoj oblasti HSS je postigla manje od polovice svih mandat (HSS – 28 mandata, Samostalna demokratska stranka 30, Davidovićeви demokrati 1, radikali 3), a nakon ustroja Seljačko-demokratske koalicije i u toj je oblasti situacija za oporbu bila povoljnija. Radikali su pobijedili jedino u Srijemskoj oblasti (20 mandata). HSS je postigla značajne rezultate i u oblasnim skupštinama izvan hrvatskog teritorija, u prvom redu u Bosni i Hercegovini, ali i u Ljubljanskoj oblasti i u Vojvodini.⁶⁵ To je, dakako, smetalo vladajućim radikalima i u mnogome je odredilo odnos režima spram HSS-a u oblasnim skupštinama na hrvatskom teritoriju.

Potvrđuje to u punoj mjeri odnos organa vlasti spram Oblasne skupštine u Zagrebačkoj oblasti. Nju su vodili članovi najužeg vodstva HSS-a (sam Radić bio je predsjednik Oblasnog odbora sve do svoje tragične smrti, a dr. Vladko Maček predsjednik Oblasne skupštine;⁶⁶ u rad te skupštine uplitali su se ne samo centralni organi vlasti ograničavajući financijska sredstva za njezino pos-

⁶² Zbilo se to u vrijeme kada je najveći dio vodstva HSS-a bio u zatvoru u Zagrebu; Pavle Radić, sinovac S. Radića, pročitao je u državnoj Skupštini u Beogradu izjavu o prihvaćanju Vidovdanskog ustava i monarhije. Nakon toga u kolovozu 1925. godine sklopljen je sporazum između vodstva Hrvatske seljačke stranke, kako se od tada stranka zvala, i radikala. Po tome sporazumu četiri pripadnika HSS-a postali su ministri u novoj vladi. Nakon izbora za Oblasne skupštine, u veljači 1927. godine, HSS je izišao iz vlade i tada je istupao u državnoj Skupštini i u Hrvatskoj kao oporbena stranka. Više o tome: J. Horvat, *Politička*, 324 i dalje; R. Horvat, *Hrvatska*, 274 i dalje.

⁶³ Seljačko-demokratska koalicija nastala je u studenome 1927. godine na temelju sporazuma između S. Radića i S. Pribićevića. Suradnja je trajala još i nakon proglašenja šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929. godine, tj. i nakon Radićeve smrti i izgnanstva S. Pribićevića. Više o tome u lit. u prethodnoj bilj.

⁶⁴ Dok su izbori 1920. godine protekli uglavnom slobodno u izborima 1923., 1925. i 1927. godine režimske su snage zastrašivanjem kako birača tako i kandidata na izbornim listama, falsificiranjem izbornih rezultata i na druge načine nastojale onemogućiti oporbu. Vidi o tome: R. Horvat, *Hrvatska*, na v. mj.; F. Tuđman, *Hrvatska*, na v. mj.

⁶⁵ R. Horvat, *Hrvatska*, 329 i dalje.

⁶⁶ Usp. *Radićev sabor*, n. dj. Nakon Radićeve smrti predsjednikom Oblasnog odbora postao je Josip Predavec, koji je također ubijen u ljeto 1933. godine. V. Maček obnašao je dužnost predsjednika Oblasne skupštine do jeseni 1927. godine kada je izabran u državnu Skupštinu kao zastupnik s liste HSS-a. Umjesto njega predsjednikom je postao Franjo Petrović.

lovanje ili određujući njihovu raspodjelu, nego i oblasni veliki župani i po na-
logu iz Beograda, ali i na vlastitu inicijativu.⁶⁷

Određeni stupanj samouprave bio je dopušten i na nižim razinama uprav-
ljanja društvenim poslovima, tj. u gradovima, odnosno općinama, ali je u pro-
cesu centralizacije državne uprave i u ovisnosti o političkim prilikama stalno
skučavan. Centralne su se vlasti posredstvom Zemaljske vlade, odnosno Po-
krajinske uprave, pa zatim oblasnih velikih župana uplitale u izborni postu-
pak i u djelatnost kako gradskih tako i općinskih zastupstava.⁶⁸ Događalo se to,
dakako, zbog centralizma, ali i zato što je i na tim razinama, kao i u oblasnim
skupštinama, hrvatska oporba postizala značajne izborne rezultate – kako
svjedoči primjer Zagreba, glavnoga hrvatskoga grada, ali i primjeri drugih gra-
dova, pa i općina diljem Hrvatske.⁶⁹ Izuzetak su u tome, slično kao i u oblasnim
skupštinama, bila mjesta gdje je prevladavao srpski živalj i gdje je Pribičevićeva
Demokratska ili Radikalna stranka imala određene utjecaje.⁷⁰ Iz svega izne-
senog može se zaključiti da je centralizacija državne uprave imala odraza i na
oblasnoj, odnosno na lokalnoj razini; pokazalo se to, dakako, u normativnim
ograničenjima samouprave, ali još više u uplitanju centralnih vlasti u izbore i
djelatnost oblasnih odnosno lokalnih organa samouprave u kojima su pre-
vladavali predstavnici hrvatske oporbe izabrani po volji hrvatskih birača.

7.

Osim centralizacijom državne uprave i njezinim posljedicama na položaj
Hrvatske i Hrvata u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS, označen neravnopravnošću
i podređenošću, centralne su vlasti Hrvatsku i Hrvate nastojale podčiniti i na
druge načine. Ovdje ćemo u najkraćim crtama navesti najistaknutije primjere
iz područja gospodarstva. Ta problematika zahtijeva opsežniju, zasebnu stu-
diju, ali ćemo se ovdje poslužiti primjerima iz tog područja kako bismo po-
kazali ukupnost namjera karadorđevićevske centralizacije te načina kako se
političkim sredstvima osiguravala gospodarska premoć Srbije.

Već od početka Kraljevstva (Kraljevine) SHS centralne su vlasti počele
takvu politiku. U ožujku 1919. godine bio je raspisan državni zajam koji se
prodavao u bonovima. Za bonove plaćene u dinarima, što je u praksi značilo u
Srbiji, gdje je dinar bio platežno sredstvo, bile su određene kamate od 6 posto,
a za one koji su plaćeni u krunama, dakle za tzv. prečanske krajeve (one koji su

⁶⁷ Isto, na v. mj. V. Maček, *Memoari*, 74, kaže da se »uslijed skućenog djelokruga oblasne samouprave nije dalo baš mnogo učiniti. Uspjelo nam je tek popraviti nekoliko razrovanih putova i postaviti nekoliko liječnika na stanovite točke zagrebačke oblasti, koje su bile tako izolirane da pučanstvo do onda uopće nije imalo prilike da doveze bolesnika k liječniku, a kamoli da ga pozove bolesniku u kuću«.

⁶⁸ Vidi tekst uz bilj. 26.

⁶⁹ Usp. M. Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba 1918–1931*, Zagreb, 1973., na v. mj.; F. Mirošević, *Počelo je*, na v. mj.; Ž. Avramovski, *Britanci*, na v. mj.

⁷⁰ Usp. B. Janjatović, Stjepan Radić i kraljevski panduri, *Časopis za suvremenu po-
vijest*, (26)2, Zagreb, 1994., str. 295–296.

do kraja Austro-Ugarske bili pod njezinom upravom), od 4 posto. Takav je postupak izazvao nezadovoljstvo i uvjerenje, osobito na području Hrvatske, »da je Hrvat zapostavljen Srbima i onda kada istoj državi daje od nje traženi zajam«⁷¹.

Taj je zajam bio samo uvod. Zamjena krune u dinar u omjeru četiri naprama jedan, koja se počela provoditi početkom 1920. godine, pokazala je prave namjere. Ta je zamjena pogodila sva područja koja su do kraja Prvoga svjetskog rata pripadala Austro-Ugarskoj, a sada su bila u Kraljevstvu SHS. I ta je gospodarska mjera donesena vladinom uredbom 13. siječnja 1920. godine, a ne odlukom Privremenoga narodnog predstavništva; donesena je bez obzira na rasprave tijekom 1919. godine i zahtjeva gospodarskih udruženja s područja Hrvatske da omjer bude manji.⁷² Tijekom 1919. godine bilo je ustanovljeno da se istu svotu dinara i istu svotu kruna može kupiti približno ista količina roba, ali to za centralnu vladu nije bio dovoljan argument. Paritet zamjene nije ni izdaleka označavao realnu vrijednost s obzirom na stanje gospodarstva u Srbiji i Crnoj Gori u odnosu na Hrvatsku, Vojvodinu i Sloveniju. Nepovoljna zamjena krune s dinarom bila je zapravo kraj vladinih manipulacija i obezvrjeđivanja krune tijekom 1919. godine. Vlada je htjela spriječiti dotok kruna iz Austrije i Mađarske na područje Kraljevstva SHS, ali je istodobno snizila vrijednost kruni 20 posto, i to najprije svojim odredbama i naredbama te njihovim dopunama donesenim tijekom 1919. godine u obilježavanju kruna žigovima organa vlasti u Kraljevstvu SHS, a zatim i markicama kojih je boja i veličina ovisila o vrijednosti novčanice. Ti su postupci bili popraćeni brojnim zloupotrebama, a uz to nisu bili dovoljno objašnjeni i na vrijeme priopćeni. Sve je to uzrokovalo zbrku, prijevare neobrazovanih slojeva pučanstva.⁷³ Nepovoljna zamjena krune u dinar pogodila je i Dalmaciju u kojoj su se tek 1921. godine počele provoditi zamjene novčanica – kada je Dalmacija u cijelosti ušla u sastav Kraljevine SHS. Ondje je omjer zamjene bio različit s obzirom na količinu zamjenjivanih novčanica, a zamjena se obavljala još 1923. godine.⁷⁴

Obezvrjeđivanje gospodarstva u krajevima koji su do 1. prosinca 1918. godine pripadali Državi SHS, odnosno do kraja Prvoga svjetskog rata spadali pod Austro-Ugarsku, tj. prelijevanje prihoda iz tih krajeva u državnu blagajnu,

⁷¹ M. Rojc, *Prilike*, str. 59.

⁷² *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak, dio prvi, Zagreb–Beograd, 1930., str. 66; R. Horvat, *Hrvatska*, 79–81; o tom pitanju izvijestio je svoju vladu britanski veleposlanik u godišnjem izvješću za 1921. godinu i naglasio: »Štampanje, preštampavanje i povlačenje austrijskih kruna, uz zadržavanje 20%, i određivanja odnosa krune i dinara na četiri prema jedan, bile su mere koje bi i da su glatko i pravedno sprovedene izazvale podozrenje. Te mere su, međutim, bile rdavo sprovedene sa očekivanim posledicama kod hrvatskog seljaka; dovele su i do porasta cena« (Ž. Avramovski, *Britanci*, n. dj., str. 46). Nasuprot tome Milan Stojadinović, radikal i dugogodišnji ministar financija, pa i predsjednik vlade u Kraljevini Jugoslaviji, u svojim sjećanjima s naslovom »Ni rat, ni pakt«, Rijeka, 1970., 155/156, tvrdi da je ta zamjena bila nepravedna – odnosno na štetu dinara.

⁷³ M. Rojc, *Za bolju budućnost*, na v. mj.; isti, *Prilike*, n. dj., str. 54–55.

⁷⁴ Usp. F. Mirošević, *Počelo je*, 73; *Dom*, br. 36 od 29. VIII. 1923.; čl. »Blagodati oslobođenja«. Tu se kaže da se u Dalmaciji mijenjaju krune u dinare u omjeru 4:1, ali samo ako se mijenja 10.000 kruna; veći iznosi mijenjaju se u omjeru 6:1, 10:1, 12:1, 16:1.

izvođeno je i na druge naćine. Jedan od njih bili su porezi. U ubiranju poreza vladajuće su strukture u punoj mjeri iskoristile neujednaćenost zakona o poreznim obvezama. Radilo se o tome da su porezi na području Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Slovenije i Vojvodine u vrijeme Austro-Ugarske bili veći nego u Srbiji i uz to su se redovitije ubirali. Zato vladajućim ćimbenicima nije odgovaralo izjednaćenje poreznih obveza iako je centralnu vladu na to obvezivao Vidovdanski ustav. Vidljivo je to bilo i po tome što je obveza zamjene kruna u dinare automatski ćetiri puta povećavala iznose poreza određenih u krunama, a plativih u dinarima.⁷⁵

U Srbiji su porezne obveze naplaćivane po odredbama iz vremena prije Prvoga svjetskog rata (zadnja dopuna takvih odredaba bila je 1901. godine); posrijedi su bile obveze iz zakona o neposrednim porezima – na prihod od zemljišta, zgrada, kapitala, poslovnog prometa i osobnoga rada. I na području Hrvatske te u Vojvodini uglavnom su ostali i nakon 1. prosinca 1918. godine isti porezi kakvi su bili prije završetka Prvoga svjetskog rata, ali je na tim područjima u odnosu na Srbiju odmjeravan višestruki neposredni poroz i k tome je uredno naplaćivan. Pored poreza na prihod od imeovine ili od neke djelatnosti na tom je području naplaćivana još dohodarina, kao i poroz na imovinu. Plaćala se zatim zemljarina, kućarina, tecivarina (ova posljednja bila je neka vrsta osobnoga poreza i bila je razvrstana u ćetiri razreda). Uz poreze plaćali su se i razni prirezi, na primjer, opći dohodarski, dvadesetpetpostotni prirez na ceste, petnaestpostotni prirez za bolnice (plaćao se samo u Vojvodini i Medimurju). Potkraj Prvoga svjetskog rata uveden je u Hrvatskoj i Vojvodini poroz na ratne dobitke, a također šezdesetpostotni ratni poroz. Nakon 1. prosinca 1918. godine, tj. u Kraljevstvu SHS, tim su porezima dodani još i neki novi porezi, odnosno državni prirezi kao onaj od petnaest do dvadeset posto dohodarine, ili onaj od petnaest do stotinu i dvadeset posto na imovinu. Tijekom vremena, a u vezi s odmjeravanjem budžetskih dvanaestina, kojima se punio državni proraćun, povišeni su stari porezi ili su uvedeni izvanredni prirezi (npr., 1923. i 1925. godine) itd.

Posljedice takve porezne politike tijekom budžetske 1925.–1926. godine bile su takve da je svaki stanovnik Hrvatske plaćao stotinu dinara poreza, u Vojvodini je taj iznos bio dvije stotine i devedeset dinara, a u Srbiji samo sedamdeset dinara.⁷⁶ Poćetkom studenog 1927. godine u državnoj Skupštini u Beogradu izneseni su podaci o iznosu uplaćenih poreza u Kraljevini SHS u razdoblju od 1919. do kraja 1926. godine. Svaki je stanovnik Srbije i Crne Gore te Makedonije platio 407 dinara i 90 para, u Hrvatskoj i Slavoniji te Medimurju 702 dinara i 37 para, u Dalmaciji 349 dinara i 33 pare, u Bosni i Hercegovini 556 dinara i 88 para, u Sloveniji 1.035 dinara i 8 para, u Vojvodini i Srijemu 1.118 dinara i 29 para. Taj su odnos potvrdili i tada izneseni podaci o uplaćenom porezu s obzirom na velićinu površine pojedinog područja. Na ćetvorni kilometar površine u istom razdoblju u Hrvatskoj i Slavoniji uplaćeno je 44.322 dinara, u Dalmaciji 17.853 dinara, u Bosni i Hercegovini 20.361 dinar, u Slo-

⁷⁵ M. Roje, *Za bolju budućnost*, n. dj.; isti, *Prilike*, n. dj.

⁷⁶ Filip Filipović, Položaj seljaštva u Jugoslaviji, *Klasna borba*, 3/1927., str. 5–16, odnosno *Klasna borba*, Beograd, 1984., str. 107–118.

veniji 67.514 dinara, u Vojvodini i Srijemu 75.236 dinara, a u Srbiji i Crnoj Gori samo 16.840 dinara. Još su jasnije taj odnos majoriziranja Srbije i Crne Gore pokazali podaci o postotcima uplaćenih poreza: Hrvatska sa Slavonijom i Međimurjem platila je 21,09 posto od ukupne svote ubranih poreza u Kraljevini SHS; Slovenija je platila 14,08, Bosna i Hercegovina 13,56, Dalmacija 2,80, Vojvodina sa Srijemom 25,75, a Srbija s Crnom Gorom i Makedonijom 22,72 posto. Bili su to neposredni porezi; opterećenost Hrvatske, na primjer bila bi još veća da su uzete u obzir i kazne zbog zakašnjenja uplate poreza koje su na tom području iznosile i do petnaest posto obračunatog poreznog zaduženja.

Centralna vlada i pojedina državna ministarstva propisivali su i razne posredne poreze: na primjer, prihod od tzv. državnih monopola (u proizvodnji duhana, soli, žigica, papira za cigarete), pristojbe za administrativne usluge (npr., u trgovini, sudstvu, školstvu, prigodom pribavljanja raznih isprava itd.), zatim trošarine (npr., na vino i druge poljoprivredne proizvode) te carine. Ti su posredni porezi često odmjeravani po proizvoljnoj procjeni poreznih, odnosno financijskih ili drugih administrativnih organa, pa je to, dakako, izazivalo nezadovoljstvo.⁷⁷

Još je više nezadovoljstva, osobito u Hrvatskoj izazivala činjenica da je samo mali dio tako skupljena kapitala upotrijebljen na hrvatskom području, kao i to što su činovnici koji su skupljali i odmjeravali poreze pretežito bili Srbi(janci) za razliku od Slovenije, gdje je znatan dio poreza ostajao za zadovoljenje njezinih potreba, a gdje je, uz to, bilo malo činovnika koji nisu bili Slovenci.⁷⁸

O poreznomu neujednačenom opterećenju, iako je oporba ukazivala na taj problem prigodom donošenja budžetskih dvanaestina, iako je polovicom 1925. godine jedan od dijelova spomenutog sporazuma radikala s vodstvom HSS-a bilo pitanje ujednačavanja poreza, intenzivnije se raspravljalo o državnoj Skupštini u Beogradu tek u studenome 1927. godine.⁷⁹ Tada su izneseni naprijed istaknuti podaci. U prosincu 1927. godine J. Demetrović, nekadašnji pokrajinski namjesnik za Hrvatsku i Slavoniju, iznio je u Skupštini u Beogradu prijedlog o ukidanju dohodarine kako bi se ublažila porezna opterećenja tzv. prečanskim krajevima, tj. onima koji su nekad pripadali Austro-Ugarskoj. Prijedlog je izazvao otpor vladajućih radikala, ali je ipak zaključeno da se dohodarina ukine od početka 1929. godine. Posljedica svih tih rasprava bio je Zakon o neposrednim porezima od 8. veljače 1928. godine s rokom primjene od 1. siječnja 1929. godine. Tim je zakonom trebalo ujednačiti porezne obveze

⁷⁷ R. Horvat, *Hrvatska*, 363–364. Horvat kaže da je te podatke iznio 4. studenoga 1927. godine dr. Ivan Krajač, koji je podnio prijedlog da se hitno donese »zakon o neposrednom porezu«; Ž. Avramovski, *Britanci*, 474; u svom izvješću za 1927. godinu britanski veleposlanik navodi te brojke u tabelarnom prikazu pa naglašava da ih je »izradio jedan činovnik udruženja industrijalaca« i da su »navodno... dobijene od Ministarstva financija«.

⁷⁸ M. Rojc, *Za bolju budućnost*, n. dj.; Ž. Avramovski, *Britanci*, n. dj., str. 540.

⁷⁹ R. Horvat, *Hrvatska*, 275; tada je bilo dogovoreno da se Skupštini u Beogradu podnesu već u jesen 1925. godine brojni prijedlozi zakona, a među njima i zakona o općinama, izmjena zakona o činovnicima, zakona o izjednačenju poreza, o agrarnoj reformi itd., dakle, zakoni kojima bi bila normirana akutna problematika odnosa države spram potreba i zahtjeva hrvatskog naroda odnosno njegovih predstavnika.

u državi.⁸⁰ Čak i da se odmah primjenjivao, taj zakon više nije mogao promijeniti izrabljivanje »prečanskih« krajeva koje je trajalo punih deset godina.

8.

Jedan od prvih akata prve centralne vlade u Beogradu bila je odredba (donesena u prosincu 1918. godine) o jednakosti, tj. ravnopravnosti ćirilčkoga s latiničnim pismom u javnom životu, što znači od oznaka naziva ustanova na zgradama gdje su bile smještene do službenih dopisa na svim razinama državne ili lokalne uprave i u njihovu međusobnu ophođenju, kao i u komunikaciji sa stanovništvom. Međutim, ubrzo se pokazalo da je samo ćirilica – državno pismo. Centralni upravni organi vlasti kao i vojska i žandarmerija upotrebljavali su ćirilicu čak i u komuniciranju s područjima države gdje je do uspostave Kraljevstva SHS prevladavala latinica. U Hrvatskoj su do kraja 1918. godine bili u uporabi dvojezični natpisi, službeni akti su pisani dvojezično, tj. na većini stanovništva nerazumljivom mađarskom i na hrvatskom jeziku. Sada je mađarski jezik zamijenila ćirilica, koja je također velikom broju stanovnika bila nepoznata jer se posljednjih godina Austro-Ugarske nije učila u školama. Posebice su bili sporni pozivi na vojnu vježbu ili novačenje, isprave o odmjerenom porezu – napisani ćirilicom. Ništa manje nije pogađalo hrvatsko stanovništvo ni to što su na poštanskim markama upotrijebljene ćirilica i latinica, ali je ćirilica bila ispisana masnijim slovima, itd. Taj se odnos zadržao tijekom cijeloga razdoblja do 1928. godine, a nastavljen je i dalje. Ipak valja reći da su spisi Zemaljske vlade ili Pokrajinske uprave u Zagrebu, a zatim i velikog župana Zagrebačke oblasti, kao i spisi drugih upravnih vlasti – pisani gotovo uvijek latinicom. Ipak, osobito revni službenici, kakav je bio čelnik zagrebačke policije tijekom 1925. godine dr. pl. Janko Bedeković, koji se u nizu dopisa upućenih višim vlastima potpisivao ćirilicom, postupali su drukčije.⁸¹ U isto su vrijeme vojna i žandarmerijska zapovjedništva, od Štaba Četvrte armijske oblasti, odnosno Štaba Četvrte žandarmerijske brigade koji su se nalazili u Zagrebu do najnižih jedinica, odnosno žandarmerijskih postaja diljem Hrvatske, svoje dopise upućene upravnim vlastima u Hrvatskoj i onima u Beogradu pisali ćirilicom, a nikada latinicom, itd.⁸²

U javnom se životu službeni jezik nazivao »srpsko-hrvatsko-slovenačkim«, ali je u praksi centralnih organa vlasti, kao i vojske i žandarmerije, bio uvijek primarni srpski, i to ne samo zato što »srpsko-hrvatsko-slovenačkog« jezika nije bilo, a nije se ni mogao ustrojiti, nego zato što je Srbija imala političku prevlast u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS i što je na toj činjenici karadorđevićki režim gradio i osiguravao svaku drugu prednost Srbije i Srba u toj

⁸⁰ *Almanah*, n. dj., IV. jubilarni svezak, 209. Zakon je objavljen u *Službenim novinama*, br. 29 iz 1928. godine; već 1929. god. donesen je Zakon o izmeni i dopuni zakona o neposrednim porezima od 8. II. 1928., a objavljen je na i. mj. u br. 143 iz 1929. god.

⁸¹ AISP, grupa XXI., inv. br. 965; o J. Bedekoviću usp. J. Horvat, *Zapisnici iz nepovrata. Hrvatski mikrokozam između dva rata 1919–1941*, *Rad IAZU*, Zagreb, 1983., knj. 19, str. 309–312.

⁸² AISP, grupa XXI., HDA, PRZV i PRPU, brojni spisi upućeni upravnim vlastima.

državnoj zajednici. Očit primjer na tom području je i korespondencija »Odeljenja za Hrvatsku i Slavoniju u Ministarstvu unutrašnjih dela« u Beogradu, koja je uvijek bila, ili gotovo uvijek, na srpskom jeziku i ćirilici.⁸³

9.

Posljedica centralizacije, bolje rečeno, majorizacije Srbije i Srba, osjetile su se i u školstvu, od nižih do viših škola i sveučilišta, premda je tek nakon 1929. godine unificirano školstvo i prosvjeta uopće. Pokazuju to brojni primjeri, a ovdje ćemo navesti samo nekoliko, iako je to problematika koja zahtijeva posebnu studiju. Potkraj srpnja 1921. godine, dakle neposredno nakon Vidovdanskog ustava, naredbom Kraljevskog povjereništva za prosvjetu i vjere u Zagrebu, dakako, po uputi iz Beograda, izmijenjena je »naučna osnova« za povijest i zemljopis u srednjim i njima sličnim školama, kao i u pučkim školama, što je zapravo značilo prilagodbu nastave tih predmeta novoj državnoj organizaciji. U rujnu 1921. godine promijenjena su imena zagrebačkih gimnazija u skladu s novim državnim poretom. Travnja 1922. godine Pokrajinska uprava u Zagrebu donijela je odluku o uporabi ekavice u srednjim i njima sličnim školama.⁸⁴ Potkraj srpnja 1924. godine naredbom ministra prosvjete (tada je to bio S. Pribičević) zabranjeno je nastavnicima i učenicima učlanjivanje u gimnazijska ili športska društva koja imaju separatistički, plemenski karakter«, što je u Hrvatskoj značilo zabranu učlanjivanja u sva društva koja su u nazivu imala oznaku nacije, s tim da se mogu učlanjivati u Jugoslovenski sokol.⁸⁵

Već u siječnju 1919. godine centralne su vlasti nacrtom »zakon a o ministarstvu narodnog zdravlja« pokušale dati prednost srbijanskim zdravstvenim ustanovama, a time ubrzati inicijativu za osnivanje Medicinskog fakulteta u Beogradu i podvrgnuti netom osnovani Medicinski fakultet u Zagrebu izgrađen novcem zaklade u koju su ulagali svi slojevi hrvatskog naroda četrdesetak godina, centralnom ministarstvu. To tada nije provedeno, ali je i u dalje bilo sličnih pokušaja s tim i s drugim fakultetima u Zagrebu. Studenti i nastavnici iz Srbije bili su u prednosti pri dobivanju stipendija za studij ili usavršavanje u inozemstvu, i to u cijelom ovom razdoblju. Negativan stav spram hrvatskih sveučilišnih nastavnika ili gimnazijskih profesora, pa i učitelja, dolazio je do izražaja i u prijevremenom umirovljenju ili otpuštanju nepoćudnih vladajućem poretku itd.⁸⁶

Slično se događalo i na području kulture od izdavaštva do kazališta jer je država povoljnim kreditima gradila kulturne ustanove u Srbiji, a zanemarivala je ostala područja države, iako je iz njih dobivala znatne prihode.⁸⁷

⁸³ Isto.

⁸⁴ *Narodne novine*, br. 177, 8. VIII. 1921.; br. 206, 13. IX. 1921.; br. 96, 26. IV. 1922.; *Službene novine*, br. 178, 6. VIII. 1924.

⁸⁵ R. Horvat, *Hrvatska*, 212; J. Horvat, *Politička*, n. dj.

⁸⁶ Isto, na v. mj.

⁸⁷ Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata*, Rijeka, 1970.; o ukupnoj problematici podčlanjivanja Hrvatske instruktivna je i knjiga Henri Pozzi, *Black Hand Over Europe*, London,

10.

Centralizacija državne uprave i njezine posljedice u političkomu, gospodarskomu i kulturnom životu Hrvatske, te hrvatskog naroda u sklopu Kraljevstva (Kraljevine) SHS – kako se može zaključiti iz iznesenih primjera, pokazatelja neravnopravnosti hrvatskog naroda u toj državi – bile su samo osnova za osmišljavanje i primjenu čitava sustava represija spram svakog oblika oporbe na bilo kojem području javne djelatnosti, a osobito spram suprotstavljanja političkoj koncepciji unitarizma i centralizma te monarhiji, navlastito regentu, a zatim i kralju Aleksandru Karadorđeviću. No, ta problematika zahtijeva zasebnu studiju i elaboraciju. Ipak, i iz ovdje iznesenih podataka nedvosmisleno se može zaključiti da je karadorđevićvska centralizacija bila usmjerena prema podčinjavanju hrvatskog naroda, pa kada to nije išlo milom, upotrebljavala se je sila. No, ni ona nije dala očekivane rezultate.

SUMMARY

KARADORĐEVIĆ'S CENTRALIZATION AND CROATIA'S PLACE IN THE KINGDOM OF SHS

In the process of an accelerated government centralization and national unitarization in the period 1918–1928, Croatia lost its autonomy, territorial integrity, and the right to national identity. This resulted in grave consequences, particularly in inequality of Croatia and Croats with Serbia and Serbs in political, economic, and cultural domains.

1935., Zagreb, 1994. Autor je u sklopu prikaza političke situacije u Jugoslaviji i Bugarskoj posebnu pozornost obratio na Hrvatsku i »hrvatsko pitanje«. Sam, ali i u razgovorima s dr. A. Trumbićem, poslovnim čovjekom Meslićem (Hrvat u Beogradu) i običnim ljudima s ulice, utvrdio je glavne pokazatelje neravnopravnosti Hrvatske – od političke do gospodarske (porezi) i kulturne.